

LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUSAKOS INSTITUTAS

Profesoriaus Norberto Vėliaus skaitymai (XIV)

**APIE VELNIUS IR *VELNIAVAS*
BALTŲ RELIGIJOJE IR
MITOLOGIJOJE**

Skiriama Norberto Vėliaus (1938–1996)
gimimo 85-osioms metinėms

Pranešimų santraukos

2023 m. balandžio 20–21 d.
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

Konferencijos mokslinis komitetas

Dr. Radvilė Racėnaitė, pirmininkė

Dr. Vita Džekčioriūtė, sekretorė

Dr. Salomėja Bandoriūtė-Leikienė

Dr. Andrius Kaniava

Dr. Jūratė Šlekonytė

Dr. Daiva Vaitkevičienė

Sudarė

Dr. Vita Džekčioriūtė

Dr. Radvilė Racėnaitė

Maketavo

Gražina Kazlauskienė

Viršelyje:

Norbertas Vėlius Kryžioškų kaimo kalvose. 1986 m.

Fotografavo Algimantas Kunčius (iš Lietuvos nacionalinio muziejaus rinkinių)

RIMANTAS BALSYS

Klaipėdos universitetas, Lietuvos kultūros tyrimų institutas

GADYS IR VIŠTA LIAUDIES MEDICINOJE

Ankstesniuose autoriaus pranešimuose ir straipsniuose jau analizuoti XV–XVII a. rašytiniuose šaltiniuose užfiksuoti gaidžio (vištos) aukojimo seniesiems dievams ritualai; gaidžio (vištos) aukojimo refleksijos gimtųjų, krikštytųjų, vestuvių, įkurtųjų bei laidotuvių papročiuose; vienaip ar kitaip su gaidžio mitologema susiję folkloro tekstai apie lobio (turtų) slėpimą, užkeikimą, saugojimą, radimą, užvaldymą ir ženklumą.

Šio pranešimo tikslas – apžvelgti lietuvių ir kaimyninių tautų liaudies medicinos medžiagą, iš kurios matyti, kad gaidys arba višta laikomi ligų sukėlėjais ar priežastimi; taip pat tuos atvejus, kai liga yra gydoma pasitelkiant gaidžio arba vištos vitalines, magines ar kitokias galias.

LINA BŪGIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

KERĖJIMAI, NUŽIŪRĖJIMAI IR KITOKIA VELNIAVA NŪDIENIAME LIETUVOS KAIME (FOLKLORO EKSPEDICIJŲ DUOMENIMIS)

Knygoje „Mitinės lietuvių sakmių būtybės“ (1977) N. Vėlius išskyrė plačią ir nevienalytę kategoriją – *nepaprastus žmones*, – kuriems apibūdinti paskyrė visą IV veikalo skyrių (p. 199–279). Ši kategorija, pasak autoriaus, apima raganas, burtininkus, žmones blogomis akimis, užkalbėtojus, dvasregius ir vilktakius. Peržvelgusi XXI a. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto mokslininkų vykdytų folkloro ekspedicijų duomenis iš Žemaitijos, Aukštaitijos ir Dzukijos, bendrais bruožais pristatysiu, kas apie šiuos personažus ir jų veiklą dar prisimenama, kurie iš jų yra populiariausi ar gyvybingesni už kitus ir nuo ko galbūt tai priklauso. Nepretenduodama į vargū ar įmanomą statistinį tikslumą, sieksiu išskirti ryškesnes tendencijas ir būdingesnius atvejus, padėsiančius nubrėžti bent punktyrinį maginių praktikų ir mitine pasaulėžiūra besiremiančių tikėjimų ir įvaizdžių gyvavimo šiuolaikinėje skirtingų Lietuvos regionų kaimo bendruomenėse ir naratyvinėje folkloro tradicijoje paveikslą.

TOMAS ČELKIS

Vilniaus universitetas

SENIEJI ŽMONĖS XIV–XVI A. LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS ŠALTINIUOSE. KAS JIE?

XIV–XVI a. LDK šaltiniuose neretai minimi *senieji žmonės*, kurie buvo papročių žinovai ir atminties saugotojai. Jie dalyvaudavo teismų procesuose bei kitose su papročiais susijusiose situacijose. Ilgainiui, įsigalėjus rašto kultūrai ir rašytinei teisei, *senųjų žmonių* statusas pakito ir XVII a. dokumentacijoje jie nebeminimi. Tačiau toliau gyvavo žodinė kultūra, kurioje *senųjų žmonių* žinios tebebuvo reikalingos. Tą liudija dar ir XIX a. kaimuose vykdavusios sueigos, kuriose svarų žodį tardavo ir *senieji žmonės*. Tačiau būtina pažymėti, kad *senųjų žmonių* autoritetas liko svarbus tik vietinėms bendruomenėms, o jų sprendimai nebekonkuravo su oficialiais teismų nutarimais ir įstatymais.

VITA DŽEKČIORIŪTĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

MITOLOGINIS GRYBŲ RYŠYS SU VELNIU IR JAM ARTIMOMIS BŪTYBĖMIS

Grybai – vieni iš gyvojo pasaulio organizmų, kuriems nuo seno buvo suteikiamos mitinės reikšmės. Paprastai reiškinyms gali būti mitologizuojamas dėl dviejų priežasčių: visų pirma, dėl svarbos žmogaus praktiniame gyvenime, o antra, ir kur kas dažniau, – dėl savo neįprastumo. Kuo reiškinyms atrodo keistesnis, tuo didesnė tikimybė, kad jis bus siejamas su mitiniu pasauliu. Tai ypač būdinga grybų karalystės atstovams.

Remiantis mitologijos duomenimis, grybus galima sieti su keliomis dievybėmis: Dievu, Laime / Dalia, miško šeimininkais (Kerpyčiumi, Šilinyčiumi). Dėl savo chtoniškos prigimties ir įvairių biologinių savybių grybai mitologiškai artimiausi Velniui.

Didžioji pranešimo dalis yra skirta šiam grybų ir velnio ryšiui atskleisti. Pasitelkiami mitinę pasaulėžiūrą atspindintys tautosakiniai ir etnografiniai tekstai bei etnolingvistinė medžiaga, susijusi su mikonimais, t. y. liaudyje vartotais ar vartojamais grybų pavadinimais. Be to, pranešime trumpai pristatomos ir grybų sąsajos su kitomis velniui artimomis mitinėmis būtybėmis (kaukais, laumėmis, raganomis).

STANISLAV GUBANČOK

Šv. Kirilo ir Metodijaus Universitetas, Trnava, Slovakija

SLOVAKŲ MORENA IR LIETUVIŲ MORĖ. RITUALINIŲ PAMĖKLIŲ LYGINAMOJI PERSPEKTYVA

Užgavėnių tradicijos ir papročiai yra išsamiai aptarti etnologų darbuose – apie tai rašė J. Kudirka, P. Dundulienė, N. Laurinkienė, L. Petrošienė, platesniame kontekste aptarė V. Toporovas. Šis Užgavėnių karnavalas kiekvienoje Europos šalyje turi savo pavadinimą ir išsiskiria unikaliomis regioninėmis savybėmis. Slovakijoje taip pat gyvavo su laikotarpiu prieš gavėnią susiję liaudiški ritualai. Pats slovakų pamėklės pavadinimas *Morena* fonetiškai itin panašus į lietuviškąjį *Morės* vardą, tokia pati ir ritualo struktūra, tik skiriasi laikas, kuomet ši apeiga yra atliekama. Vis dėlto Slovakijoje yra viena specifinė apeiga, vadinama „Morenos išnešimu“. Jos kilmė nėra aiški, bet mokslininkai mano, kad tai galėjo būti senas, visoms indoeuropiečių gentims žinomas ritualas. V. Toporovas ir N. Laurinkienė pasiūlė labai įdomią jo interpretaciją ir gretino jį bei Moreną su kitų kraštų ritualinėmis praktikomis ir dievais, pvz., frigų kilmės deive Kibebe arba senovės germanų deive Nerta. Naują interpretaciją pateikė ir pavasarinis Morenos ritualus analizavęs slovakų profesorius M. Golema. Jo nuomone, šiam ritualui stiprią įtaką padarė krikščionių hagiografinių legendų vaizdiniai. Kitą įdomią interpretaciją pateikė kroatų mokslininkai R. Katičičius ir K. Vukovičius, kurie teigia, kad Morena slavų folklore gali būti susijusi su graikų mitu apie Helenę ir saulės dukrą. Tačiau nei M. Golema, nei R. Katičičius į savo tyrimus neįtraukė lietuvių Užgavėnių tradicijų lyginamosios apžvalgos, neanalizavo ir Morenos bei Morės panašumo. Tikėtina, kad toks sugretinimas galėtų padėti geriau suprasti šių daugelio Europos tautų žinotų pavasario ritualų prasmę.

BIRUTĖ JASIŪNAITĖ

Vilniaus universitetas

FRAZEOLOGIZMAI SU ŽODŽIAIS PRAGARAS IR PEKLA

1. Įvairiose lietuvių kalbos tarmėse reikšme „požeminė velnių buveinė; nusidėjėlių pomirtinių kančių vieta“ kur kas dažniau vartojamas slavų skolinys *pekla*, o ne savas žodis *pragaras*, kuris geriau pažįstamas vakarų aukštaičiams. Minėtąjį skolinį esame gavę iš lenkų kalbos, plg. le. *piekło*. Daiktavardis *pragaras* darybiškai susijęs su veiksmažodžiu *pragerti*, plg. *pragėros* „sutartuvės, vaišės, keliamos sulaukus piršlių“. Kaip semantinę paralelę dar galima nurodyti ir daiktavardį *praraja* „bedugnė, pragarmė; klampynė; neužšalanti liūno akis“. Savaiame suprantama, kad ir tarminėje frazeologijoje populiareśni posakiai su *pekla*, o ne su *pragaru*.

2. „Frazeologijos žodyne“ pateikiama daugiau kaip 40 tarminių frazeologizmų, kuriuose pavartotas skolintas žodis *pekla*. Pasakymų su žodžiu *pragaras* šiame šaltinyje aptinkama perpus mažiau: tiktai 20. Krinta į akis, kad bemaž visi pastarieji pavyzdžiai paimti iš grožinės literatūros, vadinasi, jie gali būti pernelyg uolių redaktorių norminamosios veiklos padarinys. Atitinkamai, „Palyginimų žodyne“ rasta 19 tradicinių palyginimų su skolinu žodžiu ir tiktai 4 – su savu tos pačios reikšmės žodžiu. Kaip matome, čia rūpimų posakių skaičiaus skirtumas dar didesnis.

3. Daiktavardiniais frazeologizmais su žodžiu *pekla* mūsų tarmėse paprastai pavadinami blogi arba nešvarūs, apsileidę žmonės (*peklos menturis / nuodėgulis* „nesantikos kurstytojas“, *peklos višta / žąsis* „pikta, nesugyvenama moteris“, *peklos kamštis* „labai susitęsęs vyras“), pavojingos ligos (*peklos liga / rauplė* „juodligė“, *peklos ugnis* „gangrena“), alkoholiniai gėrimai (*peklos vanduo* „degtinė“), burtams, gydymams vartojami negyvosios gamtos daiktai (*peklos akmuo* „kaukaspenis, belemnitas“).

4. Veiksmažodiniai frazeologiniai junginiai su žodžiu *pekla* savo ruožtu gali reikšti įvairius neigiamai konotuosus žmonių veiksmus: itin aršų, beatodairišką barimąsi, kiršinimą, rietenas (*peklą kelti / kurti / maišyti / virti*). Kitokios semantikos pasakymų pasitaiko rečiau: *peklą prisikti iki langų* „būti smarkiai nubaustam“, į peklą nuvesti „lengvai sugundyti“, į peklą nužengti „mirti, žūti“.

5. Kognityvinės lingvistikos požiūriu, kai kurie pasakymai laikytini konceptualiųjų metaforų *pekla – talpa* (*pastatas, indas, krosnis*) konkretaus realizavimo atvejais. Taip galima traktuoti ir daugelį veiksmažodinių arba būdvardinių tradicinių palyginimų, kaip antai *Kirvis dingo kaip į peklą; Smirda kaip iš peklos atdaros; Tamsu / ankšta / karšta kaip pekelj; Prisiğėrusi kaip pekla* ir pan. Čia priderantys perkeltinių pasakymų variantai su žodžiu *pragaras* aptinkami rečiau: *Dulkių – kaip pragare* „daug“.

GRAŽINA KADŽYTĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

GYVENIMO SVETIMOJE APLINKOJE BURTAI IR PRIETARAI. ČIORNAJA PADINA

Minėdami 1863 m. sukilimo 160-ąsias metines, vėl atsigrežiame į jo istorinį palikimą bei atspindžius tautosakoje. Vienas iš tokių materialaus paveldo ženklų – XIX a. Rusijos Saratovo gubernijos stepėse palei Kazachstaną įkurti lietuvių tremtinių kaimai – Čiornaja Padina, Talovka, Litovka. Į tremtį lietuvių šeimos atsivežė nedaug turto, tačiau išsaugojo dvasines folkloro vertybes.

Tautosakininko N. Vėliaus ir kalbininko A. Vidugirio išvykos (1963), vėliau jų pėdomis keliavusios jaunimo bendrijos „Lituanika“ ekspedicijų (1989–1994) užrašai,

rankraštinė ir garso įrašų medžiaga saugoma Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Tautosakos archyve, Lietuvių kalbos instituto saugyklose, šiek tiek jos esama asmeninėse kolekcijose. Didžiausius etnologinės medžiagos ir tautosakos rinkinius (LTR 3615 ir 3616) sudarė N. Vėlius.

Iš kalbintų įvairaus amžiaus pateikėjų mokslininkas užrašė tiek vadinamųjų „lenovo kalibro“ būrimų, praktikuojamų per Kūčias ir kitas kalendorines šventes, tiek ir sakmių, tikėjimų, burtų, prietarų, rodančių, kaip nelengva išgyventi svetimoje, priešiškoje aplinkoje. Bene populiariausias, visų kartų pateikėjų žinotas siužetas apie kiaule ar kate pasiverčiančius burtininkus, jų atpažinimą ir nukenksminimą. Esama tekstų, kuriuose minimi aitvarai (*domovojai*) ir mirusiųjų vėlės, dažnai ugninio kamuolio pavidalu lankančios ir varginančios namiškius. Įspūdinga tai, kad tokie naratyvai glaudžiai siejami su gyvenamuoju laiku ir konkrečiais kaimo žmonėmis, juose ryškus įsitikinimas pasakojamų įvykių tikroveškumu. Vėlesnių ekspedicijų dalyviams pavyko užfiksuoti ir pirmosios ekspedicijos metu užrašytų siužetų, ir anksčiau negirdėtų pastebėjimų. Tarkime, pirštu į antkapį parodžiusiam žmogui kaimo vaikai primygtinai patarinėjo įsikąsti pirštą, kad vėliau nenutiktų kas blogesnio. O Lietuvos kino studijos dokumentiniame filme „Troškulys“ apie Čiornaja Padinos kaimą (1998, rež. A. Maccina) užfiksuota mitinių pasaulio pabaigos interpretacijų, kurios buvo populiarios ir tėvynėje.

Ne itin gausi, bet dėl to dar vertingesnė iš Čiornaja Padinos lietuvių užrašyta tautosakos medžiaga rodo, jog daug kas tapatybei išlaikyti išsaugota iš senosios patirties. Tokias iš Lietuvos atsivežtas tradicines žinias laikui bėgant papildė ir nauji liaudiški patarimai apie mitinės grėsmės atpažinimo bei savisaugos būdus. Visa ši žinija padėjo lietuvių tremtiniams išlikti svetimame krašte.

ANDRIUS KANIAVA

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

NEPAPRASTI ŽMONĖS PLATELIUOSE: NUO EŽERO VALDOVĖS IKI PILIES PONAČIO

Platelių ežero mitologijos svarbiausia figūra – vietos tautosakoje puikiai žinoma ežero valdovė. Ji vadinama įvairiais vardais: Kotryna, Katarina, Bona, Ziprina, Elžbieta. Jai priskiriami skirtingi valdovės, karalienės ar kunigaikštienės titulai. Tautosakoje įvairiai nusakoma ir jos kilmė – vienur ji laikoma švedų karaliene, kitur švedai yra įvardijami kaip jos priešai. Mitinio karalienės vaizdinio radimąsi paveikusi istorinė asmenybė greičiausiai yra Žygimanto Augusto motina karalienė Bona Sforza (1494–1557). Platelių ežero valdovė tautosakoje vaizduojama esanti žiauri, negailestinga ir

kelianti grėsmę. Ji Pilies saloje kankina nusikaltėlius, slepia turtus ir kovoja su savo buvusiu vyru. Dar dažniau ežero valdovė kariauja su priešais, puolančiais Platelius: švedais, rusais, netgi lietuviais. Taip pat matyti, kad ji laikoma ragana ir kerėtoja, kartais pavadinama ir velnių karaliene. Įspūdį daro, kaip padavimuose apie Platelių ežero valdovę apjungiamos įvairios ežero vietos, taip įerdvinant šio vandens telkinio mitologiją. Tautosakos tekstuose minima, kad karalienė gyveno Pilies saloje, turėjo tiltą į Šventorkalnio pusiasalį, plakė vergus Pliksalėje, o pinigus užkasė Veršių saloje. Ji jodinėjo savo stebuklinga balta kumele po visą ežerą, kol galiausiai buvo nušauta prie Kumelkaktės pusiasalio.

Pranešime ir bus plačiau pristatomas šis Platelių apylinkių tautosakoje aptinkamas ežero valdovės vaizdinys. Taip pat apžvelgiamos įvairios ežero vietos, kurias į bendrą pasakojimą sujungia padavimai apie ežero valdovę. Pranešime bus pristatyti ir kiti *nepaprasti žmonės*, būtybės ir dievai, sutinkami Platelių tautosakoje: ikirikriščioniškasis Kirnis, mitinis Pilies salos ponaitis, laumės, raganos ir velnias.

AELITA KENSMINIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

VELNIO MĮSLĖS

Kai žmonės mena mįsles, tai velnias nuo to labai džiaugiasi (LTR 2234/85), sakoma vienoje lietuvių sakmėje. Pranešime, remiantis pasakojamojoje tautosakoje glūdinčia su mįslėmis susijusia informacija, gilinamasi į teiginio *pasakos nuo Dievo, o mįslės nuo Velnio* kontekstą. Yra visas pluoštas sakmių, kuriose vaizduojami antgamtiški vakarotojų ir mįslių minėjų gąsdinimai. Jas nagrinėjantys tyrėjai dažniausiai akcentuoja galbūt egzistavusį tokios veiklos draudimą arba smerkimą, kai tuo užsiimama netinkamu paros laiku, t. y., vakare. Aptariamų sakmių ir pasakų medžiaga rodo, kad nepritariama ne vakarojimui apskritai, o perspėjama apie pavojų, kai vakarojama iki vidurnakčio ir vėliau, t. y. kalbama apie ypatingą paros metą, laiko ribą, kuomet atsiranda tam tikras pralaidumas tarp fizinio ir metafizinio pasaulių. Pranešime keliami prielaida, kad šios saktės ir pasakos paveiktos ne draudimo minti mįsles vakare, o kad jos apskritai parodo, koks pavojingas užsiėmimas yra mįslių minimas. Pasakojamojoje tautosakoje vaizduojamos mįslių minimo situacijos yra nevienalytės, tačiau vienareikšmiškai galima teigti, kad šis procesas žmonių suvoktas kaip nesaugus, keliantis grėsmę, o visas žanras greičiausiai buvęs priskirtas chtoniškųjų jėgų įtakos sferai.

INESE PINTĀNE

Karolio universitetas, Praba, Čekija

VELNIO PAVEIKSLAS LATVIŲ IR LIETUVIŲ PASAKOSE

Jods, nelabais, ragainais, nečystas, nelabasis, biesas, kipsčiukas, pinčiukas, velniūkštis, ledokas, smailakulnis – šiais ir kitokiais vardais senieji latviai ir lietuviai vadino velnią (Veliną, Vėliną). Kas toks buvo šis velnias ir kokia buvo jo funkcija tautosakoje, jei jis turėjo tiek daug įvairių vardų ir apie jį tiek daug kalbėjo mūsų proseneliai? Ar jis ir latvių, ir lietuvių tautosakoje pavaizduotas toks pat baises, kokį jį piešė krikščionių bažnyčia, o gal jis – ambivalentiška būtybė, kurios poelgiai, kaip ir mūsų, priklauso nuo situacijos? Ar gali tuo pačiu metu egzistuoti keli velniai ir tarp jų būti koks nors hierarchinis ryšys? Kur gyvena velnias ir kaip atrodo jo pastogė? Ar jis dažnas svečias žmonių pasaulyje ir ar dažnai vaikščioja tarp mūsų, žmonių? O gal jis – vienas iš mūsų?

Mano pranešimo tikslas – paieškoti atsakymų į šiuos klausimus ir pasigilinti, kaip velnias vaizduojamas tautosakoje, plačiau aptariant latvių ir lietuvių pasakas.

RADVILĖ RACĖNAITĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

PRIEŠININKŲ DEMONIZAVIMAS KARO UKRAINOJE KONTEKSTE: RELIGIJA, MITOLOGIJA, PROPAGANDA

Rusijai užpuolus Ukrainą 2014 m., o ypač prasidėjus plataus masto invazijai 2022 m. vasario 24 d., galime tiesiogiai sekti ne tik pačius karo veiksmus, bet ir stebėti, kaip militaristinėje retorikoje persipina istorijos, politikos, kultūros naratyvai. Ir politologai, ir etnologai jau yra atkreipę dėmesį, kad šiame kare itin dažnai apeliuojama į religiją, remiamasi tradiciniais mitologiniais vaizdiniais ir šiuolaikinio miesto folkloro pasakojimais, taikomos kraštutinio priešininkų nužmoginimo, demonizavimo, gretinimo su velniu schemas.

2022 m. pabaigoje Rusijos aukščiausios valdžios atstovai ėmė teisinti karą kaip ortodoksiškosios krikščionybės egzistencinį kryžiaus žygį prieš satanizmą ir satanistus, o prezidentą Volodimirą Zelenskį vadinti Antikristu. Pradėta raginti ne tik denacifikuoti, bet ir desatanizuoti Ukrainą. Abiem atvejais tokia retorika siekiama maksimaliai nužmoginti ukrainiečius, vaizduoti juos kaip *Kitą* – Hitlerio, Šėtono, Liuciferio ar Ibliso pasekėjus, su kuriais neverta nei tartis, nei taikytis, o nužudyti nėra nusikaltimas. Valdžios ir prokremliškos žiniasklaidos skleidžiamą informaciją atkartojančių įrašų apstu ir rusiškuose socialiniuose tinkluose.

Ukrainos ir ją remiančių šalių viešojoje erdvėje taip pat taikoma panaši, tik jau Rusijos gyventojus, karius, valdžios atstovus menkinanti retorika: jie vaizduojami kaip nevykėliai, necivilizuoti žmonės, interneto memuose gretinami su neigiamais tradicinės ir literatūrinės mitologijos, folkloro personažais. Naudojami ir religiniai įvaizdžiai: Ukrainos gynėjai vaizduojami kaip angelai ar šventieji, o priešai – kaip velniai. Ypač daug tokių vizualinių metamorfozių pasitelkiama, vaizduojant putiną, kuris dažniausiai gretinimas su Šėtonu. Į pastarąjį kontekstą, kuriame perspina oficialiosios ukrainiečių propagandos ir šiuolaikinio interneto folkloro vaizdiniai, pasigilinsime plačiau.

DAINIUS RAZAUSKAS

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

AKMENIMIS PAVIRTĘ VELNIAI, ARBA KAS TAI YRA „RUSŲ“ MITOLOGIJA

Kas turėjo reikalų su „rusų“ tautosaka bei mitologija, galėjo pastebėti, kad kai kuriuose rusų folkloro leidiniuose, ypač senesniuose, pavyzdžiui, XIX a. V. Dalio patarlių ir priežodžių rinkinyje, A. Afanasjevo rusų pasakų ir sakmių tomuose ir kt., drauge sudėti gudų (baltarusių) ir ukrainiečių (buvusių „mažrusių“) tekstai. Pasirodo, šis rusų „svetingumas“ gudais bei ukrainiečiais neapsiriboja.

Visai kita dingstimi rikiuojant turimą medžiagą apie velnio sąsajas su akmenimis, užkliuvo J. Levkijevskajos knygoje be nuorodos į šaltinį pateikta etiologinė sakmė apie akmenų atsiradimą iš velnių («Мифы русского народа», 2002, p. 83). Sakmė sudomino todėl, kad visai atsitiktinai pavyko užtikti jos šaltinį – tai žymaus XIX a. rusų etnografo P. Šeino veikalo „Medžiaga Rusijos Šiaurės Vakarų krašto gyventojų buities ir kalbos tyrimams“ 1893 m. išleistas antrasis tomas. Pasirodo, sakmę P. Šeinui perdavęs rusų imperinės administracijos valdininkas I. Karskis, įžangoje nurodęs, kad pirminis sakmės šaltinis – pateikėjas žemaitis, Tytuvėnų apylinkių gyventojas Juozapas Kalvis. Negana to, labai panašu, kad ir pati sakmė buvo papasakota ne rusiškai, o lietuviškai (žemaitiškai), nes užrašyta ji sklandžia literatūrinė rusų kalba, kokia nekalbėjo (ir nekalba) joks valstietis, ne tik lietuvis, bet ir rusas. Atitinkantis sakmę tikėjimas Lietuvoje užrašytas dar ir tarpukariu, Piniavoje (Panevėžio r.), tad jos siužeto lietuviškumu visai netenka abejoti.

Taigi, lietuvių etiologinė sakmė, daugiau nei prieš šimtą metų „didžiarusiškai“ nusavinta, iki šiol nė nemirksint tebepriskiriama rusams ir skelbiama rusų tautosakos leidiniuose. Pavyzdys labai pamokantis, nes akivaizdžiai parodo, kas iš tikrųjų kartais slypi po „rusų“ tautosakos bei mitologijos priedanga.

ŽAVINTA SIDABRAITĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

SAKYTOJO ĮVAIZDIS PRŪSIJOS LIETUVOJE: TARP LIAUDIES PASAKOJIMO IR LITERATŪROS

Pranešime analizuojamos įvairiuose Prūsijos Lietuvos rašytiniuose šaltiniuose užfiksuotų *sakytųjų* paveikslų konstravimo ypatybės. Išlikę pristatymai (biografijos), paveiksiai – tai liaudies ar rašytojų kurti pasakojimai apie šalia gyvenantį *Kitą* (*Kitokį*).

Sakytojas – tai sėsloje valstietiškoje bendruomenėje užgimęs ir joje prigijęs keliaujančio mokytojo tipažas. Dažniausiai žodžiu plitusiuose ir tik vėliau užrašytuose pasakojimuose sumišę baltų mitologijos, legendų, stebuklinių pasakojimų, katalikiškosios hagiografijos, Biblijos tekstų elementai. Juose *sakytoriai* matomi kaip ypatingų galių turintys keistuoliai, galintys kelti tiek pagarbią baimę, tiek ir pašaipą (ši riba kartais sunkiai žžiūrima). Pažymėtinas ir pačių *sakytųjų*, ir apie juos pasakojančiųjų bandymas aprašymuose konstruoti jų išvaizdą, elgesį, kasdienį gyvenimą, nusižiūrint į krikščioniškąją literatūrą – pirmiausia į Evangeliją ir šventųjų gyvenimus.

ROKAS SINKEVIČIUS

Kauno miesto muziejus

MITINIŲ VELNIO IR AUŠRINĖS SANTYKIŲ REKONSTRUKCIJOS PAGRĮSTUMAS

1994 m. paskelbtame straipsnyje „Velnius ir Aušrinė“ N. Vėlius išsamiai išdėstė savo įžvalgas apie kelias stebuklines pasakas, lygindamas jų personažų bruožus su Aušrinės, Vakarinės, dangiškųjų Dvynių, kitų jiems giminingų dievybių, taip pat chtoniškųjų personažų – velnio, raganos – mitiniais vaizdiniais. Remdamasis įvairiais argumentais jis padarė išvadą, kad šios pasakos yra „degradavę archajiški mitiniai pasakojimai“ apie dangiškos veikėjos pagrobimą iš anapusinės karalystės. Šis rekonstrukcijos bandymas iš dalies buvo paremtas anksčiau paskelbtais A. J. Greimo, V. Ivanovo ir V. Toporovo darbais, bendresnėmis lyginamosios indoeuropiečių mitologijos tendencijomis, tačiau tolesnės plėtotės nesulaukė. Pranešime bus persvarstyti kai kurie šiame tyrime N. Vėliaus naudoti argumentai, bandoma preliminariai įvertinti, kiek tokia rekonstrukcija gali būti grindžiama senaisiais lietuvių mitologijos šaltiniais, tautosakos duomenimis, o kiek – nebent lyginamąja medžiaga arba kadais populiaromis mokslinėmis teorijomis.

ASTA SKUJYTĖ-RAZMIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

PONIA AR PONAS – TAS PATS ŠĖTONAS: DVARININKIJA LIETUVIŲ TAUTOSAKOJE

Pastaruoju metu stebint vis labiau augantį visuomenės susidomėjimą iki XX a. vidurio gyvavusia Lietuvos dvarų kultūra, aktyvų dvarviečių lankymą ir kol kas pavienes, bet, drįsčiau teigti, sėkmingas verslo sektoriaus investicijas įveiklinant palivarkus ir dvarus, kyla noras pasigilinti į šio reiškinio istorinį ir tautosakinį kontekstą. Šiame pranešime ketinama apsisotiti ties viena tema – dvaro kaip vietos ir dvarininkijos kaip luomo įvaizdžiais lietuvių tautosakoje. Remiantis lietuvių etiologinėmis ir mitologinėmis sakmėmis, pasakomis, patarlėmis bei kitokiais posakiais, bus bandoma išryškinti pagrindinius šiai socialinei grupei priskirtus bruožus ir savybes. Pranešime taip pat keliamas klausimas, ką dvarininkijos vaizdavimo tautosakos tekstuose ypatumai sako apie jų kūrėją – valstietį.

MARIUS ŠČAVINSKAS

Klaipėdos universitetas

LIAUDIŠKASIS VELNIO VAIZDINYS XIII A. VIDURAMŽIŲ RAŠTIJOJE

XIII a. pirmos pusės cistersų vienuolis Cezarijus iš Heisterbacho veikalė „Pokalbiai apie stebuklus“ („Dialogus Miraculorum“) plačiai aprašo pasakojimus, susijusius su piktosiomis dvasiomis (velniais). Pats veikalas yra parašytas remiantis vadinamojo *exempla* žanro kanonais. Tai dialogo forma pateikiamos pamokančios istorijos, lydimos trumpo moralo: vienuolis (magistras) novicijui pasakoja įvairias, dažniausiai su cistersais susijusias istorijas, kuriose vienuoliai, riteriai, šiaip pasauliečiai ar eretikai bendrauja su velniais, yra jų gundomi, nuo jų bėga, arba, atvirksčiai, – velnius iškviečia, tikėdamiesi naudos, ir nuo jų skaudžiai nukenčia. Panašių istorijų matome ir dominikono Vincento iš Bovė didelės apimties veikalė „Didysis veidrodis“ („Speculum maius“, 1253–1264). Abiejuose kūriniuose velnias vaizduojamas kankinantis mirusių žmonių sielas pragare, gundantis žmones, ypač moteris namuose ar Mišių metu, vykdamtis Dievo valią ir net atgailaujantis. Dalį istorijų, kuriose veikia velniai, galime sieti su liaudiškais prietarais apie velnių gebėjimą keisti pavidalą. Neretai pamačius „tikrąjį“ velnio veidą arba prisilietus prie velnio, žmogų ištinka šokas, jis suserga ar miršta. Dažnai velnių sugundytiems žmonėms pradžėti turtai virsta akmenimis, anglimis, derva arba toks žmogus jatenka į pragarą. Kai kuriuose Cezarijaus iš Heisterbacho ir Vincento iš Bovė pasakojimuose velnias ne tik derasi su Dievu ar

Dievo Motina dėl mirusiojo sielos anapusiniame pasaulyje, bet ir žemėje mainais už pagalbą prašo žmogaus pažadėti savo sielą (greičiausiai tai ankstyvieji daktaro Fausto istorijos motyvai).

Lietuvių folklore taip pat esama daug siužetų apie tai, kaip, velniui sugriebus žmogų už rankos, kaklo, kojos ir pan., ant kūno lieka amžini įspaudai arba žmogus vėliau sunkiai suserga ar miršta. Sakmėse pasakojama, kaip velniai sugundo moteris, o po to jas nužudo ir pan. (žr. J. Basanavičiaus XIX a. pab. surinktą tautosaką, tiesa, daugiausia iš Prūsų Lietuvos). Yra nemažai mitologinių pasakojimų ir apie velnio gundymus. Kadangi tokie siužetai (velnio gundymai, pagalba žmogui mainais už pažadamą sielą, kenkimas žmogui, velnio gebėjimas keisti pavidalą, velnio ryšys su moterimis ir pan.) randami ir XIII a. Viduramžių raštijoje, galima pagrįstai kelti klausimą, ar christianizacijos metu šie demonologijai ir prietarams priskirtini liaudiški motyvai galėjo atklysti į Lietuvą ir persipinti su vietiniais ikirikriščioniškais vaizdiniais apie mitinių būtybių poveikį žmonėms ar jų įtaką mirusiųjų sieloms aname pasaulyje.

IGNAS ŠLAJUS

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

KETURPĖSČIA | PRAGARĄ PUER ESSER PELKĖJE: VELNIO BUVEINĖ BALTŲ RELIGIJOS IR MITOLOGIJOS ŠALTINIUOSE

1691 m. bylai dėl vagystės iš Jurgensburgo (Vidžemės) bažnyčios pasisukus netikėta linkme, maždaug 85-erių metų gydūnas Tysas iš Kaldabrunios buvo apkaltintas vilkolakyste. Dar labiau netikėta tai, kad Tysas atvirai prisipažino esąs vilkolakis, tačiau ryšius su velniu kategoriškai neigė: tai raganiai ir raganos esą velnio tarnai, o vilkolakiai – su jais kovojantys Dievo medžiokliniai šunys. Tam, kad atgautų pagrobtą derliaus skalsą, Tysas ir jo draugijos vilkolakiai kasmet trisryk leisdavosi į pragarą, tiksliau – į vietinę pelkę, vokiškame bylos protokole vadinamą *Puer Esser*.

1637 m. panašiai liudijo už raganavimus teistas Liepupės valstietis Janis Kuškis. Jis esą tris kartus per metus keliaudavęs į pragarą Sekių pelkėje, kur raganiai rengdavę sueigas ir nešdavę velniui dovanas (javus). Kito Liepupės valstiečio Indriko Blendės 1647 m. liudijimu, velnias jam, vilkolakiui, Karkelio pelkėje šėręs geležiniu rimbū.

Ar Vidžemės vilkolakių kelionės į pragarą pelkėse buvo tradicija? Kur yra ir kaip atrodo lig šiol aiškiai nelokalizuota *Puer Esser* pelkė, kurioje XVII a. vykusius mitinius įvykius mokslininkai tiria jau ištisą šimtmetį? Kiek apskritai yra paplitęs pelkės kaip velnio buveinės vaizdins? Kokius kitus vandens telkinius rinkosi baltiškasis velnias? Į šiuos klausimus bus mėginama atsakyti, remiantis baltų religijos ir mitologijos šaltiniais.

SOLVEIGA ŠLAPIKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

ANGELAI IR VELNIAI TRADICINIAME LIETUVIŲ PASAULĖVAIZDYJE: TARP BENDRYSTĖS IR PRIEŠYBĖS

Lietuvoje yra įprasta tradicine vadinti XIX a. antrosios pusės – XX a. pirmosios pusės lietuvių etninę kultūrą. Nurodytu laikotarpiu užfiksuotame folklore dažnai ieškoma seniausių laikus menančių relikvų, stengiamasi rekonstruoti ikirikščioniškosios religijos dėmenis, o galiausiai – jos visumą. Tokių tikslų ir uždavinių vertė lietuvių kultūrai bei istorijai yra neabejotina. Vis dėlto neretai greta egzistavęs krikščioniškasis sluoksnius laikomas ne tokiu reikšmingu ir su juo susiję kultūros elementai paliekami nuošalyje.

Pranešimu norima atkreipti dėmesį į minėtuojų laikotarpiu užrašytuose tautosakos kūriniuose, tikėjimuose, papročiuose pasirodančių vaizdinių nedalomumo idėją – pateikėjų pasaulėvaizdį sudarė tiek senieji baltiški, tiek krikščioniškieji elementai, jų sąjunga. Stengiantis suprasti, kaip pasaulį suvokė XIX a. antrosios pusės – XX a. pirmosios pusės lietuviai, būtina pripažinti, kad ir pirmieji, ir antrieji elementai jų pasaulėžiūroje buvo vienodai svarbūs.

Pranešime bus siekiama atidžiau pasižiūrėti, kaip tradicinio folkloro kūriniuose atskleidžiami angelų ir velnių santykiai. Galima teigti, kad šie santykiai iš esmės grįsti siekiu sielomis pildyti dangaus ar pragaro „gyventojų“ gretas. Bus aptariamas tikėjimas, kad kiekvieną žmogų lydi angelas ir velnias, taip pat bus analizuojamas ir nagrinėjamas jų kovos motyvas, ypač prieš pat žmogaus mirtį ir iškart po jos. Pažymėtina, kad žmogus yra centrinė angelų ir velnių kovos figūra, aplink kurią sukasi visa šių antgamtinių būtybių veikla.

JŪRATĖ ŠLEKONYTĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

TAU VIENA TEKO, O MAN DVI: VELNIO KĖSLAI STEBUKLINĖJE PASAKOJE „SUTARTIS NESIPRAUSTI“ (ATU 361)

Pranešime aptariamas velnio vaizdinys stebuklinėje pasakoje „Sutartis nesiprausti“ (ATU 361). Šis kūrinys plačiai žinomas europinėje pasakų tradicijoje. Jis buvo labai populiarus ir Lietuvoje: Lietuvių pasakojamosios tautosakos kartotekoje užfiksuota 114 šio tipo variantų, užrašytų visuose Lietuvos regionuose. Seniausias žinomas pasakos variantas mus pasiekė dar iš XIX a. pradžioje S. Daukanto sudaryto žemaitiškų pasakų rinkinio „Pasakas Massiu“, o vėlyviausias – iš XX a. pabaigoje vykusių lokalinių ekspedicijų. Lietuvių folkloristų ši pasaka beveik netirta. Analizuodamas folklorinio velnio vaizdinį, į kai kurias jos detales dėmesį atkreipė N. Vėlius.

Pasakoje vaizduojami saviti žmogaus ir velnio santykiai. Susiklosčius tam tikroms aplinkybėms, žmogus, dažniausiai žemesnio socialinio statuso vyras, imasi tarnauti velniui. Tai nėra paprasta, nes, be kokio nors paskirto darbo, tenka vykdyti keistą šios mitinės būtybės reikalavimą – visą kelerių metų tarnystės laiką nesirūpinti savo kūno švara, nesiprausti. Už sėkmingą tarnybą velnias atsilygina pinigais arba surasdamas aukšto statuso nuotaką (karalaitę ar pono dukterį). Nors kūrinio pabaiga atitinka stebuklinės pasakos kanoną (pagrindinis personažas yra gausiai apdovanojamas), tačiau pasakos atomazga netikėta. Herojui džiaugiantis vedybomis, velnias taip pat giriasi sėkme – jis gavęs net dvi nuotakas. Paaikšėja, kad nelabajam atiteko iš pavydo nusizudžiusių jaunamartės seserų sielos.

Gilinantis į pasakos siužetą, kyla įvairių klausimų, kurie bus aptarti pranešime. Kodėl velnias samdo žmogų, bet mainais, kaip jam įprasta, neprašo jo sielos? Kodėl reikalauja tarnybos metu nesilaikyti kūno švaros? Kokie pasakos velnio bruožai galėjo atkelti iš raštijos, o kokie – būti perimti iš lokalinės sakininės tradicijos?

ARŪNAS VAICEKAUSKAS

Vytauto Didžiojo universitetas

VELNIAVA KALĖDŲ SENELIO BIOGRAFIJOJE

Šv. Mikalojaus tapimo rubuiliu *Santa Klausu*, kuriam šiandieną laiškus rašo kone viso pasaulio vaikai, istorija yra gerai dokumentuota ir didesnių klausimų nekelia. Kur kas daugiau paslapčių gali slypėti už paties krikščionių šventojo tapatumų. Europos tautų šventinė tradicija ne vienu atveju yra patyrusi stiprų estetizavimo poveikį. Tačiau tyrėjai yra atkreipę dėmesį, kad kai kurie vizualiai išraiškingi XX–XXI a. švenčių personažai pracityje buvo ne tokie patrauklūs. Tad imkime ir pasidomėkime – ar gali už Šv. Mikalojaus paveikslą slėptis indoeuropiečių mirusiųjų pasaulio valdovo Velnio šešėlis? Jeigu taip, kas apie tai mums paliudytų?

DAIVA VAITKEVIČIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

UŽKALBĖJIMAI, ŽADĖJIMAI, VARDIJIMAI: LIETUVIŠKOSIOS TERMINOLOGIJOS METMENYS

Nors lietuvių užkalbėjimai yra nemažai tyrinėti, iki šiol dėmesio nesulaukė jų pavadinimų įvairovė. Šiandien įprastas žodis *užkalbėjimas*, sudarytas su priešdėliu *už-*, turi dar kelias variacijas, kurios atsiranda vartojant kitus priešdėlius (*atkalbėjimas*, *nukalbėjimas*, *apkalbėjimas*) arba ir visai be priešdėlio (*kalbėjimas*). *Užkalbėjimas* minimas lietuviškoje raštijoje jau 1578 m., o veiksmožodis *užkalbėti* buvo vartojamas nuo 1600 m.

Kitas žodis, reiškiantis užkalbėjimą, yra *žadėjimas* (*žadėti, žadėtojas*). Šie žodžiai irgi gali būti vartojami ir su priešdėliais *už-, at-, nu-, ap-*. Žodis *žadėjimas* senojoje lietuvių raštijoje taip pat paliudytas ne kartą nuo XVII a. vidurio.

Iš senųjų žodynų atrodo, kad žodis *žadėjimas* vartotas tik Rytprūsių lietuvių, o veiksmožodis *žadėti* ir jo priešdėlinės formos bei išvestiniai žodžiai *žadėtojas, žadėjimas* taip pat gerai žinomi pietvakarinėje Lietuvos dalyje, ypač gausiai paplitę Rytų Lietuvoje, kur ir šiandien šiuos žodžius galima išgirsti gyvojoje kalboje. Vis dėlto dalyje Lietuvos teritorijos – Vidurio ir Šiaurės Lietuvoje bei Žemaitijoje – *žadėjimas* nežinomas. Čia gyvavo žodis *vardyti*; savo ruožtu užkalbėtojas čia vadintas *vardininku*, o užkalbėjimas – *vardijimu*. Šios šaknies žodžiai, kaip ir anksčiau aptartieji, labai varijuoja. Labai panašiai šiuos žodžius vartoja ir latviai. Lietuvoje šios šaknies žodžiai yra paplitę ne tik Žemaitijoje, bet ir Šiaurės bei Vidurio Lietuvoje ir Sūduvoje, o iki Antrojo pasaulinio karo jų paplitimo arealas tęsėsi ir Rytų Prūsijos lietuvių gyvenamoje teritorijoje.

Taigi palyginus skirtingus užkalbėjimo pavadinimus, išryškėja arealiniai jų vartojimo skirtumai. *Žadėjimas* paplitęs rytinėje ir pietinėje Lietuvos dalyje, o *vardijimas* buvo būdingas vakarinei ir šiaurinei Lietuvos daliai bei plačiai vartotas Latvijoje. Žodis *užkalbėjimas* fiksuojamas beveik visuose Lietuvos regionuose, tačiau prie to galėjo nemaža prisidėti folkloristai, XX a. pirmojoje pusėje išplatinę šį terminą. O štai Žemaitijoje šis žodis retas. Visi trys žodžiai yra fiksuojami senuosiuose žodynuose, sudarytuose ir išleistuose Rytų Prūsijoje.

JOLANTA ZABULYTĖ

Vilniaus dailės akademija

RELIGINIŲ PAMINKLŲ IR VELNIAVOS SAITAI

Pranešime bus paliesti du teminiai aspektai: religinių paminklų teikiama apsauga nuo velnio ir velnio sąsajos su geležimi bei akmeniu.

Pirmoje dalyje bus kalbama apie koplytėlių iškėlimą medžiuose, kryžių statymą pakelėse ir miškuose. Remiantis tautosakos duomenimis ir N. Vėliaus tyrimais, kaip tik šiose vietose raguotasis gyvena arba lankosi, pasirodo juodo katino ar kitais pavidalais. Ribinei, su velnio veikla susijusiai erdvei priklauso ir kelias. Tad tokiose vietose esantys religiniai paminklai atlieka apsaugos nuo velnio vaidmenį.

Antroje pranešimo dalyje aptariama galima, nors tautosakoje tiesiogiai nenusakyta, geležinių ir akmeninių kryžių sąsaja su velniu. B. Buračo teigimu, dar XIX a. antrojoje pusėje kaimo žmonės šių paminklų nelaikė šventais (šventas buvęs tik medinis kryžius). Nors tokie liudijimai yra fragmentiški, vis dėlto galima kelti prielaidą, kad tikėjimai tokius kryžius esant nešventus galėjo būti grindžiami geležies / kalvystės ir velnio, velnio ir akmens sąsajomis.